

ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՀԱՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԽՈՒՐ ՎԱԽԾԱՆԸ

1707 - 1925

ՅՂՈՒՄ

Անտոնեան Միաբանութեան վերաբերող այս գրութիւնը, իր բոլոր էական գիծերով, կը հրատարակենք Մխիթարեան Միաբանութեան ծնունդի 300ամեակին (1700-2000), որովհետեւ Անտոնեան Միաբանութեան կեանքին նշանակալից էջերէն մէկը, սերտօրէն կը վերաբերի Մխիթարեան Միաբանութեան:

Անտոնեան Միաբանութիւնը, իր հիմնարկութեան թուականէն (1707էն) հազիւ 33 տարիներ անցած, ներքին եւ արտաքին ազդակներէ զսպանակուած, 1740ին եւ 1741ին կը դիմէ Վենետիկ՝ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիի, անոր հաստատած Միաբանութեան միանալու ուժեղ ցանկութեամբ:

Մխիթար Վրդ. կը վախճանէր 27 Ապրիլ, 1749ին:

Անկախ պատմական այս իրողութենէն, Անտոնեան Միաբանութեան պաշտօնական փակումը՝ շատ տխուր մէկ դրուագը կը կազմէ Եկեղեցւոյ:

Մինչ «Բազմավէպ»ի ներկայ թիւով, կ'ուզենք խոր յարգանքի վերյուշ մը կատարել Անտոնեան Միաբանութեան կեանքին եւ անոր անբաղձալի վախճանին, կ'ուզենք հաւատալ որ Վատիկանի եկեղեցական այսօրուան իշխանութիւնները, համամիութենական մերձեցումներու եւ ոգիի անկեղծ վկայութեան ծիրէն ներս, չեն թոյլատրեր այլեւս նման երեւոյթներ եւ վաւերացնել նման ծայրայեղութիւններ:

ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Անտոնեան Միաբանութեան պատմութեան ամէնէն ընդարձակ եւ հաւաստի նիւթեր հայթայթող գրիչը կը մնայ Մաղաքիա Օրմանեան Սրբազանը: Եղած են քանի մը գրիչներ ալ, որոնք Անտոնեան Միաբանութեան վերաբերող այս կամ այդ նիւթը արծարծած են որոշ դիտանկիւնէ: Սակայն անոնց թիւը քիչ է: Միւս կողմէ, եկեղեցական դիւաններուն մէջ գտնուող նիւթերը կը մնան տակաւին անմերձենալի, որովհետեւ Միաբանութեան վախճանը կամ անոր կանոնական փակումը տեղի ունեցած է եկեղեցական իշխանութեան կողմէ՝ Կ. Պոլսոյ հայ կաթողիկէ համայնքէն ներս. ստեղծուած Հասունեան եւ Հակահասունեան անհամ վէճերուն եւ պայքարներուն իբր տխուր հետեւանք:

Հրապարակի վրայ գոյութիւն ունեցող պատմական տուեալները համախմբելով, ուզեցի այս առիթով ընդհանուր եւ հաւաստի համապատկեր մը կազմել Անտոնեան Հայ Միաբանութեան կեանքի մասին, որ զոհ դարձաւ եկեղեցական իշխանաւորներու կրքոտ եւ քմայքոտ քաղաքականութեան, որ ի վերջոյ Միաբանութիւնը նետեց պատմութեան ամէնէն մոռյալ ու ցաւոտ էջերուն գիրկը... եւ լռեց...:

Համաձայն պատմական տուեալներու, Անտոնեան Միաբանութեան հիմնադիրները հայազգի չորս եղբայրներ եղած են՝ Աբրահամ, Յովհաննէս, Մինաս եւ Յակոբ: Անոնք զաւակներն էին Մուրատ Յովսէփեան անունով հայ կաթողիկէ վաճառականի մը, որ Ժէ. դարու կէսին՝ Պարսկաստանի Նոր Զուղա քաղաքէն Բերիա (Հալէպ) գաղթեց: Չորս եղբայրներն ալ յաճախած են Հալէպի լատին դպրոցները:

1707 թուականին, Հալէպի մէջ, Սբ. Աստուածածնի Աւետման Տօնին օրը՝ Տիրամօր մէկ նկարին դիմաց, Մուրատեան չորս եղբայրները միասնաբար կը հրաժարին աշխարհիկ կեանքէ, խոստանալով Աստուծոյ՝ վանականներու նման կանոնական կեանք մը ապրիլ իրենց երիցագոյն եղբօր գլխաւորութեան ներքեւ, որ այն ատեն 44 տարեկան էր: Անոնք կը փափաքին հայ վանք մը եւ հայ միաբանութիւն մը հիմնել: Այդ օր, հիմը կը դրուի ապագայ Անտոնեան Հայ Միաբանութեան¹:

1. Հմտ. ՍՐԱՊԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ ՎՐԴ., Հիմնարկութիւն Ամտոնեան Միաբանութեան, «Հանդէս Ամսօրեայ» (Վիեննա), 1902, էջ 287 եւ ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., Ամտոնեան Միաբանութեան Հիմնադիրները, տե՛ս «Զուարթնոց» (Հոգեւոր-հովուական պարբերաթերթ, Զմատւ, Լիբանան), թիւ 4, Ապրիլ, 1983 էջ 35: Նկատի ունենալ, որ յիշեալ Հայր Իսահակ

Չորս եղբայրները կ'որոշեն օր առաջ իրենց բոլոր ստացուածքները վաճառել եւ սկսիլ իրենց մտադրած վանաշինութեան: Այդ հեռանկարով կ'անցնին Լիբանան, որ աւելի ապահով կը թուի իրենց: Սախըր անունով իշխանի մը նուիրատուութեամբ, Լիբանանի ծովամերձ բլուրներէն մէկուն վրայ, տունի մը կամ կալուածի մը կը տիրանան: Մուրատեան եղբայրները, 1709ին, կը մտնեն իրենց շնորհուած այդ փոքր ժառանգութեան մէջ՝ որ շուտով վանատունի մը կը վերածեն եւ կ'ապրին հոն՝ հետեւելով մարոնի Սբ. Եղիսէ վանքի «Անտոնեան» կանոններուն համաձայն: Սակայն անոնք չուզեցին բաւարարուիլ միայն ճգնողական կեանքով. ուզեցին հայ ազգին օգտակար միաբանութիւն մը հաստատել: Երեք տարի մնալով հոն, ելուզակներու կողմէ կ'ենթարկուին ասպատակութեան եւ փախստական դառնալով՝ կը լքեն Աֆքար կոչուած բլուրի մը վրայ գտնուող այս առաջին վանատունը կամ մենաստանը: Նոյն իշխանը, Աֆքարի փոխարէն, պաշտօնապէս իրենց կը շնորհէ ԲՐԷՅՄ կոչուած վայրը՝ 1716 թուականին:

Քրէյմ կոչուած գիւղի կալուածը, ուր շինուեցաւ Միաբանութեան առաջին մենաստանը, հետզհետէ կ'ընդարձակուի: Առաջին հինգ տարիներուն՝ անոնք վանական կենցաղավարումը շատ համեստ երեւոյթ ունի, իսկ «Կերակուր մոցա աղփատին, ոսպ եւ բակլայ եւ բանջար խոտոյ, զորս մշակէին կամ երկիրն առանց աշխատանաց մատակարարէր մոցա՝ ըստ օրինակի մախկին աճապատաւորաց»:

Ճիշտ է որ այլեւս կար հիմա մենաստան մը եւ միաբանական կեանք, սակայն անհրաժեշտ էր որ անոնք ունենային պաշտօնական հաստատում մը վիճակաւոր Առաջնորդին կամ եկեղեցական իշխանութեան կողմէ: Անոնք հետամուտ էին կատարելու ատիկա: Լսեր էին, որ իրենց Հալէպի առաջնորդը՝ Աբրահամ Արծիւեան, ընտրուելով եպիսկոպոս, ձեռնադրուեր էր Սիսի Պետրոս Կաթողիկոսէն: Կը փափաքին հանդիպիլ անոր, սակայն այդ ցանկութիւնը կը դառնայ անհնարին, որովհետեւ Արծիւեան եպիսկոպոսը արքայի դատապարտուելով՝ հեռացեր էր Հալէպէն, 1712ին²:

Մինչ այդ, 1718ին աղերսագիր մը կը պատրաստուի, ստորագրուած չորս եղբայրներու կողմէ եւ հայազգի դոմենիկեան

Սրապեանը Անտոնեան միաբան է, ինչպէս նշուած է իր յօդուածի վերջաւորութեան:

2. Տե՛ս ՍՐԱՊԵԱՆ ԻՍՍԷԱԿ ՎՐԴ., նշ. Աշխ., էջ 288 եւ ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., նշ. աշխ., էջ 35-36:

կրօնաւորի մը ձեռքով (Նախիջեւանէն, ջահէցի) կը հասցնեն Հոռոմ՝ Կղեմէս ԺԱ. Քահանայապետին: 1719ին երկու ժողովներ կը գումարուին Փրոփականտայի մէջ (Հոռոմ)՝ առանց սակայն որոշումներ առնելու Անտոնեան Միաբանութեան կանոնական հաստատութեան մասին: Առաջինին մէջ յաւելեալ տեղեկութիւններ կը խնդրուին Միաբանութեան մասին, իսկ երկրորդին մէջ կ'որոշուի այս մասին հարցնել Հոռոմի մէջ գտնուող Մարոններուն կարծիքը՝ խորհելով թէ իրաւասութեան շփոթութիւն մը կրնայ ծագիլ (Լիբանանի մէջ) հայերու եւ մարոնիներու միջեւ: Սակայն Փրոփականտայի ժողովը կու գայ այն եզրակացութեան թէ Լիբանանի մէջ արեւելքցի ժողովուրդներու համար աւելի լաւ է «Վարդապետական Դպրոց» մը հաստատել, քան հայ վանական կեդրոն մը³:

Մինչ այդ, Մուրատեան եղբայրները կը լսեն թէ Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը պաշտօնական կոնդակով մը ժողովուրդին կը յայտնէր իր հովուական պաշտօնին անցնումը՝ 20 Մարտ, 1720ին: Արծիւեան փերադարձած էր Հալէպ:

Աբրահամ եւ Յակոբ եղբայրները կանցնին Հալէպ եւ Արծիւեանին կը պարզեն իրենց վանքին եւ միաբանութեան վիճակը եւ փափաքը: Աբրահամ Արծիւեան, յետ տեղեակ դառնալու եւ ծանօթանալու, Քրէյմի վանքին եւ միաբանութեան համար կու տայ իր առաջնորդական հաւանութիւնը եւ որպէս ապացոյց իր համաձայնութեան եւ եկեղեցական-կանոնական հաւանութեան, Աբրահամը կը ձեռնադրէ սարկաւազ, իսկ Յակոբը՝ կուսակրօն քահանայ: Քրէյմի վանքը եւ Անտոնեան Միաբանութիւնը, եկեղեցական իշխանութենէն ստանալով իրենց կանոնական հաստատումը, հոգեւոր կապերով կը մտնէին վիճակաւոր առաջնորդին իրաւասութեան եւ հովանաւորութեան ներքեւ: Իսկ Արծիւեան եպիսկոպոսի առաջին այցելութիւնը Քրէյմի վանքին՝ տեղի կ'ունենայ 20 Ապրիլ, 1722ին⁴:

Քրէյմի Անտոնեան վանքը կը կոչուի ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶ (կամ ՅԻՍՈՒՍ ՓՐԿԻԶ) ՎԱՆՔ: Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը (կաթողիկոս հայ կաթողիկէներու) կը մահանայ 1749ին եւ կը թաղուի Անտոնեան այս վանքի եկեղեցիին մէջ, որ սակայն յաջորդաբար փոխադրուած է Զմմառի վանքի եկեղեցին⁵:

3. Տե՛ս ՍՐԱՊԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ ՎՐԴ., նշ. աշխ., էջ 290:

4. Հմմտ. ՍՐԱՊԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ ՎՐԴ., նշ. աշխ., էջ 290-291: ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2834-2837 եւ ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., նշ. աշխ., էջ 36-37:

5. ՍՐԱՊԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ ՎՐԴ., նշ. աշխ., էջ 294 եւ 295:

Անտոնեան Հայ Միաբանութեան վանական կանոններու մասին՝ Հայր Սրապեան կը հաղորդէ թէ ինչ-ինչ փոփոխութիւններով անոնք ընդօրինակուած են «Մարոմի Ամտոմեան կրօնաւորաց կանոններէն եւ սահմանադրութիւններէն», որոնք հաստատուած են Կղեմէս ԺԱ. Հռոմի Քահանայապետէն⁶:

Ուրիշ աղբիւրէ մը կ'իմանանք թէ Աբրահամ Եպս. Արծիւեանն է որ «Տուեց եւ հաստատեց Ամտոմեան Միաբանութեան կանոնագրութիւնը՝ Լիբանանի Սր. Ամտոմի կանոնագրութեան հետեւելով եւ նշանակեց նրանց կրօնի կրօնաւորական սեփականութիւնը»⁷:

Աբրահամ Արծիւեանի եկեղեցական որոշ օժանդակութիւնները նկատի ունենալով՝ Փոլատեան Մ. Վրդ. այն կարծիքն ունի թէ Մուրատեան չորս եղբայրներու կողքին՝ Արծիւեանն ալ պէտք է նկատուի հիմնադիր Քրէյմի (Լիբանանի) Անտոնեան Հայ Միաբանութեան⁸:

ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Նշեցի թէ Անտոնեան Միաբանութեան Կանոնադրութիւնը դժբախտաբար ծանօթ չէ ինծի, հետեւեցնելու համար անոնց առաքելական գործունէութեան ուղեգիրը, ինչպէս բացայայտ է, օրինակ, անոնց ժամանակակից՝ Միխիթար Վրդ. Սեբաստացիի հիմնած Միաբանութեան յստակ նպատակը եւ ուղեգիրը:

Փոլատեան Մանուէլ Վրդ.ը առանձին յօդուածով մը կը շօշափէ այս նիւթը⁹: Իր վկայութիւններուն համաձայն՝ ան գործածած է դիւանային աղբիւրներ, որոնք սակայն հազուադէպօրէն կը նշէ (Փոլատեան Վրդ. տեղ մը կը յիշէ թէ իր գրութիւններուն համար օգտագործած է դիւանային փաստաթուղթեր եւ Անտոնեան Միաբանութեան Ընդհանուր Ժողովներու արձանագրութիւնները):

6. Հմմտ. ՍՐԱՊԵԱՆ ԻՍՍԷԱԿ ՎՐԴ., նշ. աշխ., էջ 294:

7. ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., Ամտոմեան Միաբանութեան Հիմնադիրները, նշ. աշխ., էջ 39: Ինծի անծանօթ է յիշուած կանոնադրութիւնը:

8. Հմմտ. ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., Ամտոմեան Միաբանութեան Հիմնադիրները, նշ. աշխ., էջ 38-40: Անտոնեան Միաբանութեան մասին տրուած ամէնէն ընդարձակ նիւթերը կը հաղորդէ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԱՐՔ. ՄԱՂԱՔԻԱ, տե՛ս Ազգապատում, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2764-2766, էջ 2834-2837, էջ 2908-2910 եւ էջ 3083-3084:

9. Տե՛ս Անտոնեան Միաբանութեան առաքելութեանց մասին, «Զուարթնոց» (հոգեւոր-հովուական պարբերաթիւրթ, Զմմառ, Լիբանան), թիւ 6, Օգոստոս, 1984, էջ 28-32:

Համաձայն Փոլատեան Վրդ-ի աղբիւրներուն, կը կազմուի պատմական հետեւեալ իրականութիւնը:

Արծիւեան Կաթողիկոս-Պատրիարքը, Հռոմէն վերադարձին, կը հաստատուի Քրէյմի Վանքին մէջ եւ կ'ապրի այդտեղ: Միաբանութեան Մեծաւորին կամ Աբբահօր եւ Կաթողիկոս-Պատրիարքի Համաձայնութեամբ Անտոնեան միաբանները վանքէն կ'ուղարկուին այս կամ այդ առաքելավայրերը: Այս ձեւով, մինչեւ 1750 թուականը, Հայ Կաթողիկէ Կաթողիկոսական Աթոռը կը գտնուէր Քրէյմի Վանքին մէջ եւ Արծիւեանին գծած ուղիով կ'ընթանային եւ կ'առաջնորդուէին առաքելութիւններու գործերը: Արծիւեանին կը յաջորդէ Անտոնեան միաբաններէ՝ Յակոբ Պետրոս Բ. Յովսէփեան՝ իբրեւ Կաթողիկոս, որուն կաթողիկոսական Աթոռը Զմմառի Վանք կը փոխադրուի, 1750 թուականի Մարտին: Կը յիշուի նաեւ, որ երբ Յակոբ Պետրոս Բ. Կաթողիկոսը Քրէյմի Վանքը կը թողու, հոն կ'ապրէին արդէն 35 վարդապետներ եւ ուխտեալ կրօնաւորներ:

Պատմական աղբիւրները կը վկայեն որ մինչեւ այդ թուականը, Հայ Կաթողիկէ Նուիրապետութեան նորընտիր Կաթողիկոսը, եպիսկոպոսները եւ Հայաստան ուղարկուած բոլոր քարոզիչ վարդապետները՝ Անտոնեան Միաբանութեան անդամները եղած են:

Այս բոլորէն կը հետեւի հիմնական մէկ բան. - Թէ Անտոնեան Հայ Միաբանութեան առաքելական աշխատանքը, հիմնականօրէն, կը կայանար քարոզչական գործունէութեան մէջ: Առ այժմ, պատմական տուեալները ասիկա միայն կը փոխանցեն մեզի: Ասկէ դուրս՝ անոնց մասին չկայ գործունէութեան կամ աշխատանքային ուրիշ ուղեգիծի մը վկայութիւնը¹⁰:

10. Հմտ. TERZIAN J. MESROB, *Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques*, 1740-1810, Beyrouth, 1955, էջ 207-230, յատկապէս էջ 213-214 եւ էջ 216-218: Օրմանեան կը գրէ Թէ Մուրատեան եղբայրները «Հազի քանի մը տարի մնացին այս տեղ...»: Եւ «Որովհետեւ Մարմիններու մէջ եւ ամոնց հետեւողութեամբ միաբանութիւն մը կը կազմէին, Անտոնեան կոչումն ալ վրամիմ առին: Ամոնց սկզբնական նպատակը պարզ վանականութիւն եղած կ'ընդունէր, որովհետեւ այսպէս ալ կը բացատրեն իրենց միտքը», ք-է ուզած են «Շինել մի փոքր ամապատ, որ է առանձնացեալ վանք: Արդէն Լիքամանի լիոններուն առանձնութիւնն ալ տարբեր նպատակի չէր կրնար ծառայել». տե՛ս Ազգապատում, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 2785-2786: Օրմանեան կը նշէ իր կարեւոր սկզբնաղբիւրը. - Պատմութիւն Անտոնեան Միաբանութեան, աշխ. Ռափայէ Աբբահայր Միասէրեան, Կ. Պոլիս. ձեռագիր, 1904, էջ 195. սեփականութիւն Անտոնեան Մատենադարանի, տե՛ս նոյն, էջ 3377:

ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Անտոնեան Միաբանութիւնը ունեցած է չորս տարբեր վանքեր: Առաջին երկու վանքերը Լիբանանի մէջ են: Առաջինը Քրէյմի Յիսուս Փրկիչ կամ Ամենափրկիչ կոչուած Մայրավանքն էր, իսկ երկրորդը՝ Ղազիր կոչուած շրջանին մօտ՝ Պէյթ Խաշպոյի վանքը՝ Սբ. Անտոն Փատովացիի անուանով: Երրորդ վանքը կը գտնուէր Հռոմի մէջ եւ կը կոչուէր Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, իսկ չորրորդ մըն ալ Կ. Պոլսոյ Օրթա Քէօյի մէջ, որուն անունը ցարդ անձանօթ է¹¹:

Այս չորս վանքերուն շէնքերը գոյութիւն ունին տակաւին, բացի Հռոմի Սբ. Գր. Լուսաւորիչէն, «Որուն հետքն անգամ չկայ ներկայիս» կ'ըսէ Փոլատեան Վարդապետը: Մինչ իտալական համայնագիտարան մը, հրատարակուած 1929ին, բացայայտօրէն կը հաստատէ թէ Անտոնեանները Հռոմի մէջ իբրեւ կեդրոն ունէին «Զէզի» կոչուած պալատը՝ Վատիկանէն քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ. - «Il palazzo Cesi, a pochi passi dal Vaticano»¹²: Ուրիշ աղբիւր մը եւս ո'չ միայն կը հաստատէ թէ Անտոնեաններու Հռոմի Վանքը «Զէզի» կոչուած պալատն էր, այլ կը ճշտէ նաեւ թէ այդ պալատը, ներկայիս, իտալացիներու Օգոստինեան Միաբանութեան Մայր Տունն է կամ Մայրավանքը¹³:

Վերոյիշեալ վանքերուն հերթական լքումը կամ ամայացումը ունեցած է իր դրդապատճառները:

Երբ 1721 թուականին, Սախըր իշխանը Քրէյմի կալուածին նուիրատուութիւնը կ'ընէր Մուրատեան եղբայրներուն, պայման մը դրեր էր անոնց. «Հայ կրօնաւորներուն կու տամք ման Պէյթ Խաշպոյի կալուածը, որ Ղազիրի մօտերը կը գտնուի... բոլոր այդ հողերը իրենց կը պատկանին... բայց պէտք է որ Պէյթ Խաշպոյի վրայ վանք մը կառուցանեն եւ մեր գաւազներուն համար պատրագներ կատարեն...»¹⁴:

11. Հմմտ. TERZIAN J. MESROB, *Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques, 1740-1812*, Beyrouth, 1955, էջ 214-215:

12. Տե՛ս *Enciclopedia Italiana Treccani*, հտ. Գ., Milano, 1929, էջ 552-553, «Antoniani Armeni» տնտնին տակ:

13. Հմմտ. PETROWICZ GREGOIRE, *Origine dei Monaci Antoniani Armeni* (= Անտոնեան Հայ Կաթականներու Մագումը), տե՛ս «Բազմապէս» (Վեներտիկ), 1985, թիւ 1-2, էջ 149:

14. ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., Իմջպէս ամայացաւ եւ լքուեց Քրէյմի Յիսուս Փրկիչ Մայրավանքը, տե՛ս «Ձուարթնոց» (Հոգեւոր-Հովուական պարբերաթերթ, Ձմեռու, Լիբանան), թիւ 8, Ապրիլ, 1986, էջ 28-29:

Փոլատեան Վարդապետը, հետեւցնելով համաձայնութիւններու արձանագրութիւններէն, կը նշէ թէ Պէյթ Սաշպոյի վանքին հարցը զբաղեցուցած է Միաբանութիւնը մինչեւ 1827 թուականը, երբ անոնք, նաեւ տնտեսական ծանր մտահոգութիւններու եւ եկամուտներու անբաւարարութեան պատճառով, կ'որոշեն լքել Բրէյմի Մայրավանքը եւ փոխադրուիլ Պէյթ Սաշպոյի մէջ կառուցուած վանքը: Այսպէս, Պէյթ Սաշպոյի կալուածին ստացումը եւ հոն վանք մը կառուցանելու պայմանը՝ Սախըր իշխանին կողմէ, առիթ ստեղծած է լքելու Բրէյմի Մայրավանքը:

Բրէյմի Մայրավանքը վերջնականօրէն ծախուած է Ուորի Հապիպ Հաննա անունով մարոնի հոգեւորականի մը՝ 1865ի Մարտ 6ին¹⁵:

Բրէյմի Մայրավանքը աստիճանաբար լքելու՝ պատճառ կը դառնայ նաեւ ուրիշ ազդակ մը:

Անտոնեան Միաբանները, 1755 թուականի սահմանադրական իրենց ժողովին մէջ, կ'որոշեն անպայման ներկայացուցիչ մը ունենալ Հոռմի մէջ: Հայր Գրիգոր Նիփոթն Ներսէսեան անունով իրենց միաբանը, 1762ին, Հոռմի մէջ կը յաջողի Սբ. Գր. Լուսաւորիչ անունով վանք մը հիմնել: Համաձայն պատմական աղբիւրներու, հինգ տարի ետք (1767ին) Հոռմի այս վանքը արդէն կը դառնար վանական կանոնաւոր վանատուն, որովհետեւ հոն կ'ապրէին արդէն ուխտեալներ եւ ժառանգաւոր թեկնածուներ¹⁶:

Միաբանութեան այս երեք վանքերուն մէջ ցրուած էին Անտոնեան միաբանները: Մայրավանքը կը մնար Բրէյմի մէջ՝ եւ պարտաւոր էր այդ երեք կեդրոններուն համար հայթայթել հարկ եղած միաբանները: Սակայն Միաբանութիւնը փոքրաթիւ էր: Եւ երբ փոքրաթիւ Միաբանութիւնը այս ձեւով կը սփռուէր՝ Միաբանութիւնը կը սկսէր տկարանալ, նուաղիլ: Առաջը առնելու համար միաբաններու այս սպառումին եւ Միաբանութեան տկարացումին, կ'որոշեն Բրէյմի եւ Պէյթ Սաշպոյի վանքերը միացնել: Հետեւաբար յարմարագոյն միջոցը կը նկատուի լքել Բրէյմի Մայրավանքը եւ փոխադրուիլ Պէյթ Սաշպոյ:

Դժբախտաբար, այս անգամ ալ կը ծագին տնտեսական լուրջ դժուարութիւններ՝ Պէյթ Սաշպոյի եւ Հոռմի վանքերը պահպանելու տեսակէտէն: Ասոր իբր հետեանք՝ Միաբանները այս

15. Հմտ. ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԻ., Ի՛նչպէս ամայացաւ եւ լճուց Բրէյմի Թիսուս Փրկիչ Մայրավանքը, նշ. աշխ., էջ 30, տե՛ս նաեւ «Ձուարթնոց», թիւ 9, Օգոստոս, 1987-1988, էջ 45-50:

16. Հմտ. ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԻ., Ի՛նչպէս ամայացաւ եւ լճուց Բրէյմի Թիսուս Փրկիչ Մայրավանքը, նշ. աշխ., էջ 30:

անգամ կ'որոշեն իրենց Անտոնեան Միաբանութիւնը Պէյթ Սաշ-պոյէն փոխադրել Հոռմի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ իրենց վանքը: Այս ձեւով է որ կը լքուի Պէյթ Սաշպոյի վանքն ալ:

Փոլատեան Վարդապետ արդարացիօրէն կ'անդրադառնայ նաեւ Անտոնեան Միաբաններու կրած հոգեբանական ծանր վիճակի մը մասին, որ մղած է զիրենք վերջնականօրէն հեռանալու Լիբանանէն:

Մինչեւ որ Աբրահամ Արծիւեան իրենց հետ էր եւ Միաբանութեան հետ միասին կ'ապրէր Գրէյմի Մայրավանքին մէջ, Անտոնեան միաբանները կը վայելէին անոր հոգեւոր եւ եկեղեցական իշխանութեան ներկայութիւնը եւ հեղինակութիւնը: Սակայն 1739ին, երբ Արծիւեան կը հեռանայ Գրէյմի վանքէն եւ կ'երթայ Հալէպ իր թեմը հովուելու, Անտոնեան Միաբանութիւնը ինքզինքը զգացած է մինակ, առանց եկեղեցական բարձր իշխանութեան հեղինակութեան: Ասիկա, համաձայն Փոլատեան Վրդ.ին, եղած է Անտոնեանները ցնցող հոգեբանական առաջին հարուածը:

Այս հանգրուանին, Անտոնեան Միաբանութիւնը իր փրկութիւնը կ'ուզէ գտնել Վենետիկի Մխիթարեաններու հետ միացումին մէջ եւ պաշտօնապէս կը դիմէ Վենետիկ՝ Մխիթար Վարդապետ Սեբաստացիի, որու մասին պիտի անդրադառնամ քիչ ետք: Անտոնեաններու դիմումը, սակայն, զանազան պատճառներու համար՝ մերժումի հանդիպելով, Անտոնեան միաբաններու մէջ այս անգամ կը ստեղծուի ուրիշ մեծ յուսախաբուցիւն մը:

Անտոնեան Միաբանութիւնը հոգեբանական վերջին հարուած մըն ալ կը ստանայ, երբ Յակոբ Պետրոս Բ. Կաթողիկոս-Պատրիարքը, 1750ին, Կաթողիկոսական Աթոռը, Արծիւեանի ցանկութեան համաձայն, Գրէյմի վանքէն վերջնականօրէն կը փոխադրէ Զմմառի նոր վանքը:

Կաթողիկոսական Աթոռի այս տեղափոխութիւնը, Անտոնեան Միաբանութեան համար, կը նշանակէր եկեղեցական գերազոյն իշխանութեան անվերադարձ հեռացումը Գրէյմի իրենց Մայրավանքէն:

Ինչ որ կ'երեւի, Անտոնեանները Հոռմի Սբ. Աթոռին կողմէ պահանջուած ուղղումները չկատարելով իրենց վանական կանոնադրութեան մէջ, չեն հաստատուած նոյն Սբ. Աթոռին կողմէ: Այս պատճառով ալ իրաւական տեսակէտով ենթակայ մնացած են Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութեան ներկայացուցիչի եկեղեցական իրաւասութեան:

Զերբազատելու համար նման կաշկանդումէ, Միաբանութիւնը որոշած է հեռանալ Լիբանանէն եւ հաստատուիլ Հոռմի

իրենց Վանքին մէջ, յուսալով որ Հոռմի մէջ պիտի վայելէ Վատիկանի բարձր հովանաւորութիւնը: Սակայն, Հոռմի Սբ. Աթոռը միշտ ալ ճանչցած եւ ընդունած է Հայ Կաթողիկէ Կաթողիկոսին իրաւասութիւնը¹⁷:

Անտոնեան Միաբանութիւնը Հոռմ մնացած է 1753-1876 տարիներուն, այսինքն մինչեւ Հասունեան խնդիրներու տաք շրջանին՝ երբ Միաբանութեան որդեգրած դիրքը պարտաւորած է գիրենք վերջնականօրէն հեռանալու Հոռմէն ալ եւ հաստատուիլ Կ. Պոլիս:

ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻԻ Կ'ԱՌԱՋԱՐԿԷ ՄԻԱՆԱԼ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Վերը ըսուեցաւ որ երբ Աբրահամ Արծիւեան, հովուական կամ առաջնորդական իր գործերով Քրէյմի Մայրավանքէն Հաւլէպ կը փոխադրուի 1739ի վերջաւորութեան, Անտոնեան Միաբանութիւնը լրջօրէն կը զգայ ձեռնհաս առաջնորդի մը բացակայութիւնը:

Այս ընդհանուր մթնոլորտին եւ անբաղձալի կացութեան մէջ, միաբանները՝ միասնաբար կը դիմեն Վենետիկ՝ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիին, Մխիթարեան Միաբանութեան միանալու ուժեղ ցանկութեամբ:

Նոյն նպատակով՝ Մխիթար Վարդապետին կը դիմեն Աբրահամ Արք. Արծիւեան (18 Յուլիս, 1741 թուակիր նամակով), Յակոբ Եպս. Յովսէփեան (22 Յուլիս, 1741 թուակիր նամակով) եւ Քրէյմ Մայրավանքին Աբրահայրը՝ Հայր Պետրոս Ներսէսեան (3 Սեպտեմբեր, 1741 թուակիր նամակով)¹⁸:

Սակայն, այս «պաշտօնական» բնոյթ ունեցող նամակներէն առաջ, Անտոնեան միաբաններէն մին՝ Հայր Նիկող(այ)ոս Գրիգորեան անունով Վարդապետը, 25 Յուլիս, 1740 թուակիր

17. Հմտ. ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., Ի՛նչպէս ամայացաւ եւ լուսեց Քրէյմի Յիսուս Փրկիչ մայրավանքը, Եւ. աշխ., էջ 31-33: Տե՛ս նաեւ PETROWICZ GREGOIRE, *Origine dei Monaci Antoniani Armeni*, Եւ. աշխ., էջ 143-146:

18. Այս երեք նամակներն ալ ամբողջութեամբ հրատարակուած են. տե՛ս ԹՈՐՈՍԵԱՆ Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎՐԴ., Վարք Մխիթարայ Աբրայի Սեբաստացւոյ, Վենետիկ, 1901, էջ 482-486: Հմտ. նաեւ ԹԵՐԶԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ Վ., Մխիթար Աբրահայր եւ Աբրահամ Արծիւեան, «Բազմավէպ» (Վենետիկ), 1949, թիւ 7-12, էջ 152-157:

անձնական նամակ մը Եգիպտոսէն կը յղէ Վենետիկ՝ ուղղուած Հայր Պօղոս Վրդ. Տայի Սիմոնեանին, պարզելով իրենց Միաբանութեան ընդհանուր վիճակը եւ կացութիւնը եւ կը խնդրէ որ անձամբ միջնորդ ըլլայ Մխիթար Սեբաստացիի մօտ՝ որպէսզի Մխիթար ստանձնէ Անտոնեան Միաբանութեան առաջնորդութիւնը եւ զիրենք Վենետիկի իր Միաբանութեան մէջ ընդունի. «Զի խնդրիցես յարբախորէն փոխանակ մեր, եթէ կարելի է, վասն եղբարց մերոց կրօնաւորաց, զի միասցում ընդ իմեանս¹⁹»:

Բայց ինչո՞ւ յանկարծ Անտոնեան միաբանները ամէն ինչ ուզեցին քանդել կամ փոփոխութեան ենթարկել իրենց կեանքն ու վիճակը՝ դիմելով եւ խնդրելով Մխիթար Սեբաստացիի Միաբանութեան միանալ:

Հայր Նիկողոսի անձնական նամակը բաւարար պատճառներով կը պարզէ այդ շրջանի Անտոնեան Միաբանութեան ներքին լուռ տագնապը եւ առանց այս նամակին կարելի չէ լրիւ հասկնալ Մխիթար Սեբաստացիի ուղղուած պաշտօնական դիմում-առաջարկներուն իմաստը:

Հասնելէ առաջ Մխիթար Վարդապետի կողմէ կատարուած մերժումին, նախ տեսնենք կատարուած խնդրանքին քանի մը լուրջ շարժառիթները, հիմնուելով Հայր Նիկողոս Գրիգորեանի խնդրագիր նամակին վրայ:

1) Հայր Նիկողոս նախ լրջօրէն մտահոգ է Անտոնեան Միաբանութեան մէջ հայկական արարողութիւններու պահպանութեամբ. «Քանզի պիտոյ է մեզ զի պահիցեմք զարարողութիւնս եւ զկացութիւնս մեր, քէն իցեմք ի լերին, վասնզի բազումք ի քահանայից մերոց միշտ շրջին ի քաղաքս եւ ի գաւառս հայոց յառաքելութիւնս, վասն այսորիկ պարտ է մեզ զի պահիցեմք զարարողութիւնս մեր»: Հոս կարելի է հարց տալ. «Արդեօք ծիսական զեղծումնե՞ր սկսեր էին արդէն, որունց կ'ակնարկուի եւ որուն պատճառով մտահոգութիւն կը յայտնէ...»:

2) Հայր Նիկողոս կ'անդրադառնայ նաեւ իրենց Միաբանութեան «վարչական» անկայուն վիճակի մասին. «Քանզի եղբարքմ, որ գտանին ի մեմաստանի, միամիտք եմ, եւ մամաւանդ ի ժամանակէն յորմէ հետէ էջ գնաց տէրն մեր Արքահամ Վարդապետն յաթոռ իւր, ոչ մնաց գլուխ»:

19. Տե՛ս ՏԱՅԵԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԻ ՎՐԴ., Մայր Դիւան Մխիթարեանց Վեներաբոյ ի Սր. Ղազար, 1707-1773, Վենետիկ, 1930, էջ 91: Այս մասին տեսնել նաեւ ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., Անտոնեան Միաբանների Մխիթար Արքա-հոր միամալու առաջարկի դրդապատճառները, «Ձուարթնոց» (Հոգեւոր-հովուական պարբերաթերթ, Զմմառ, Լիբանան), 1984, թիւ 5, Յունուար, էջ 25-30:

3) Հայր Նիկողոս միաժամանակ կ'անդրադառնայ վանական հաստատութեան մը հայող ամէնէն էական կէտին։ Միաբանութեան հոգեւոր նկարագրին, այսինքն վանական հոգեկանութեան (spiritualité monastique), որուն կարծես կարօտը ունին եւ անոր անհրաժեշտութիւնը կը զգան։ Լսենք Հ. Նիկողոսին բառացի արտայայտութիւնը։ «Ունիմք զբաւական ապրուստ. սակայն ոչ գոյ առ մեզ ոք, որ գիտասցէ կառավարել զհոգեւոր իրականութիւնս, որ պատկանի առ պահպանութիւն կրօնի. եւ ոչ գոյ առ մեզ կանոն, եթէ ոչ Մարոնի կրօնաւորացն Լիբանանցեաց եւ յայսմանէ եւս ի քաց ձգեալ եմք զոմանս իրս»։

4) Հ. Նիկողոս կը հաղորդէ ուրիշ ներքին վտանգաւոր տագնապ մը եւս։ Ան մտահոգ է, որ եթէ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին չընդառաջէ իրենց աղերսանքին՝ վախ կայ որ վստահաբար իւրաքանչիւր միաբան պիտի երթայ վանական ուրիշ հաստատութեան մը միանալու։ «Եւ եթէ ոչ եղիցի մեզ ճար ի կողմանէ ձերմէ, առանց կարծեաց իւրաքանչիւր՝ ոք ի մէնջ երթայ յայլ կրօն։ Ոմանք առ կրօնս հռոմոց, ոմանք առ հայոց, ոմանք առ փռանկաց, եւ ոմանք առ մարոնոց»²⁰։

Այս մտահոգութիւնները իրապաշտօնէն ապրելով՝ Անտոնեան Միաբաններու մէջ կը նշմարուի տեսակ մը հոգեկան բեկում, անտէր մնացած ըլլալու զաղափար եւ լքում, որոնց հետեւանքով ալ՝ անոնց մէջ կը յառաջանայ նոր մտայղացում մը։ Միանալ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիի հիմնած Միաբանութեան եւ... փրկուիլ։

Հայր Նիկիողոսին այս նամակը կը մատնանշէ Անտոնեան Միաբանութեան ապրած ներքին լուրջ տագնապները, մտահոգութիւնները եւ տրամաբանօրէն կարելի լուծումի մը դիմելու քաջութիւնը։

Սակայն, Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին իրեն եղած միութեան առաջարկը զանազան պատճառներով անգործադրելի նկատած է եւ անոր իբր հետեւանք՝ տուած է ժխտական պատասխան։

Մխիթար Վարդապետ, Յակոբ (Յովսէփեան) Յպսիսկոպոսին յղած նամակով մը, որ կը կրէ 9 Փետրուար, 1742 թուականը, կու տայ մերժումի իր խօսքը եւ հիմնադրելի իր հեղինակաւոր ու համոզիչ պատճառները։ Անհրաժեշտ կը նկատեմ արտադրել հոս Մխիթար Վրդ. ի այդ նամակին հիմնական հատուածը։

20. Հ. Նիկողոս Վրդ. ի այս կարեւոր նամակին ամբողջական պատճէնը տե՛ս ՏԱՅՆԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆՊՐՎՐԴ., Մայր Դիւան Մխիթարեանց Վեներաբոյ ի Սր. Ղազար, 1707-1773, նշ. աշխ., էջ 89-91։ Այս նամակէն կը յայտնուի թէ Հ. Նիկողոս, որուն մականունը Գրիգորեան ըլլալու է, երկրորդ անգամ է որ կը գրէ Վենետիկի Մխիթարեաններուն միանալու մասին։

«...Առ երկրորդ հայցուածն ձեր անձնոցն հա՛մ եւ ցա-
ւիմք զի ոչ կարեմք կատարել. եւ զպատմաւոն բանիս այսորիկ
համառօտիւք յայտ առնեմք ձերում յարգութեան, որպէս եւ
ամենապայծառ գերյարգոյ Կաթողիկոսին եւս ի պատասխանոջ
թղթոյ նորին ցուցաւ: Քանզի կանոն եւ կացութիւն մեր հրաման
տայ մեզ ի կրօնս մեր ընդունել զայնոսիկ, որք ի պատշաճաւոր
հասակի իւրաքանչիւր առանձին գան մտանել ի կրօնս մեր. եւ
մեք տեսանելով եւ փորձելով զնոսա, յորժամ գտանեմք զնոսա
ընդունակս կրօնի եւ պաշտօնի մերում՝ առնումք. եւ զորս տե-
սանեմք անընդունակս՝ ոչ առնումք: Այսու կերպիւ առնուլ
հրաման տայ մեզ կրօնն մեր: Այլ ոչ հրաման տայ մեզ միան-
գամայն զրոյր վանք մի կրօնաւորաց ի կրօնս մեր մուծանել եւ
ընդ իշխանութեամբ մերով առնուլ: Վասն այսորիկ ոչ կարեմք
արտաքոյ սահմանաց կանոնի եւ կացութեան մերոյ ընդարձակել
զձեռս մեր:...

Ձի առ կացութիւն կրօնի մերոյ, որ ուխտիւք պարաւանդէ
զմեզ առ քարոզութիւն, հարկաւոր է կատարեալ գիտութիւն. եւ
վասն հասանելոյ այսմ՝ հարկ է ուսանողին ի մանկութեան հա-
սակի սկիզբն առնել ուսման. եւ ըստ կարգի զամենայն գիտ-
նական մակացութիւնսն դաս առեալ ուսանիլ: Եւ վասն այսորիկ
մեք գերեքտասան կամ չորեքտասանամբայ մանկունս ուշիմս
ընտրեմք եւ առնումք, որպէսզի կարացցեն հասանել առ կա-
տարելութիւն գիտութեան:

Արդ, յայտնի է այս, զի կրօնաւորք վանիցն Լիբանանու
արդէն անցեալք են զժամանակն ուսման կատարեալ գիտու-
թեան, եւ կարգաւոր իսկ եղեալք են. եւ ո՞րպէս մարթ է զնոսա
կրթել յուսումն մակացութեանց եւ հասու առնել զնոսա կատա-
րեալ գիտութեան, զոր պաշտօնն կրօնիս մերոյ պահանջէ: Իսկ
եթէ զանց առնիցեմք զկատարեալ գիտութեանց ուսմամբ, գի-
տեմք ստուգիւ, զի անհնարին վտանգ հետեւի կրօնիս մերոյ,
որում թոյլ տալ ոչ է օրէն, այլ մեղք մեծ: Բազում եւ այլ պատ-
ճառ գոյ անկարող լինելոյ մերոյ կատարել զայն խնդիրն, բայց
զանց առնեմք գրել, զի մի երկարեցուք զբանս...²¹:

*Մխիթար, իր այս պաշտօնական պատասխանով, չէր ընդա-
ռաջեր երկու Միաբանութիւններու միացման կամ միաձուլման
առաջարկ-խնդրանքին: Մխիթար Վարդապետի տուած պատաս-
խանը, հիմնադրի իր արդարացի տրամաբանութեան համա-*

21. Տե՛ս ԹՈՐՈՐՍԵԱՆ Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ., Վարք Մխիթարայ Արքայի
Սեքստացւոյ, Նշ. աշխ., էջ 470-471: Տե՛ս նաեւ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԱՐԲ.
ՄԱՂԱՔԻԱ, Ազգապատում, Հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2946-2948:

ձայն, շատ պարզ էր: Իր կողմէ մատնանշուած աննպաստ եւ անիրազործելի պատճառներէն ամէնէն դիւրինները կը թուէր, յանգելու համար այն պարզ եզրակացութեան թէ ինքը կը նախընտրէր համեստ ու չափաւոր Միաբանութեան մը առաջնորդը մնալ եւ զանիկա միաձոյլ, կուռ դաստիարակութեամբ կազմաւորուած ու մշակուած պահել, քան թէ զանիկա ընդարձակելու խաբուսիկ տեսլականէն հրապուրուած՝ այլատարր անդամներու յաւելումով, թերեւս նոյնիսկ վտանգի ենթարկէր իր նորածնի Միաբանութեան առոյգ բարգաւաճումը: Շատ հաւանական է նաեւ որ իսկական Հիմնադիր Հօր մը հետաւորութեամբ՝ իր Վանական Հաստատութիւնը կը փորձէր հեռու պահել բնականօրէն ստեղծուելիք անհարկի վէճերէ եւ տարաձայնութիւններէ: Միւրթար Վարդապետի այս պատասխանէն ետք՝ Անտոնեան Միաբանութիւնը նկատեց միութեան անկարելիութիւնը եւ հարցը փակուած համարեց: Միաբանները համոզուեցան պնշուշտ թէ այլեւս իրենք պէտք է խորհին ու որոնեն յարմարագոյն միջոցները՝ զօրացնելու, զարգացնելու համար իրենց վանական կեանքն ու առաքելական գործունէութիւնը:

ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԱԲԱՍՏ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԸ ԵՒ ՓԱԿՈՒՄԸ

Վերը ըսուեցաւ թէ Քրէյմի Մայրավանքէն Պէյթ Սաշպոյի վանքը փոխադրուելէն յետոյ, Անտոնեան Միաբանութեան համար ծագեցան տնտեսական լուրջ դժուարութիւններ՝ Պէյթ Սաշպոյի եւ Հռոմի իրենց վանքերը պահպանելու տեսակէտէն: Ասոր պոյի եւ Հռոմի իրենց վանքերը պահպանելու տեսակէտէն: Ասոր պոյի եւ Հռոմի իրենց վանքերը պահպանելու տեսակէտէն: Ասոր պոյի եւ Հռոմի իրենց վանքերը պահպանելու տեսակէտէն: Ասոր պոյի եւ Հռոմի իրենց վանքերը պահպանելու տեսակէտէն:

Անտոնեան Միաբանութիւնը Հռոմ մնացած է 1753-1876 տարիներուն, այսինքն մինչեւ Հասունեան խնդիրներու բռնկուն շրջանը՝ երբ Միաբանութեան որդեգրած դիրքը պարտաւորեց միաբանները հեռանալու Հռոմէն եւ տեղափոխուելու Կ. Պոլսոյ պէս հայահոծ զաղուիթ մը, Օրթաքէօյի իրենց վանատան մէջ:

Հարկ չեմ տեսներ բացուիլ, ընդարձակուիլ եւ լայնօրէն անդադադաւնալ Հասունի վարած անվայել քաղաքականութեան, որ եկեղեցական բարձր իշխանութիւնը օգտագործելով, հիմնովին ցնցեց հայութիւնը եւ վնասաբեր դարձաւ թէ՛ նկեղեցւոյ եւ թէ՛ Հայութեան: Հասունեան եւ Հակահասունեան կամ ազ-

գայնական եւ հակա-ազգայնական երկարամեայ հարցերով ու պայքարներով աւելո՞ծեցաւ ամբողջ Հայ Կաթողիկէ Նուիրապետութիւնը²²:

Դժբախտաբար, Անտոն Հասունեան, Պատրիարքական Փոխանորդ դառնալէ յետոյ, ո'չ միայն անգիջող հակառակորդ մը դարձաւ Հայ Եկեղեցիին, այլեւ ազգային միութեան գաղափարին եւ սկզբունքին: «Ազգային ոգի»ի շուրջ շատ խոր էր ըմբռնումի տեսակէտը եւ տարբերութիւնը Պատրիարքարանին եւ զոյգ Միաբանութիւններուն միջեւ (Մխիթարեան եւ Անտոնեան):

Հասունի վարած պայքարին մէկ օրինակը միայն կը կազմէ Վենետիկի Մխիթարեաններու գիշերօթիկ վարժարանին՝ Մուրատ Ռափայէլեանի նախկին շրջանաւարտներու կողմէ կազմուած «Համազգեաց Ընկերութեան» դէմ մղած կրքոտ հալածանքը:

«Համազգեաց Ընկերութիւնը» զուտ ազգային, մշակութային եւ կրթական նպատակներ կը հետապնդէր.՝ դպրոցներ հիմնել, հայոց մէջ երկրագործութիւնը ծաղկեցնել, գիտութիւնը եւ արուեստը զարգացնել, հայկական հնութիւններ հաւաքել, հրատարակութիւններ կատարել, եւայլն): Այդ կազմակերպութեան կրնային անդամագրուիլ «քոլոր Հայերը», առանց դաւանակամ խտրութեամբ: Ընկերութեան հիմնական մտահոգութիւնը եւ նպատակն էր՝ հասնիլ համազգային օգտակար ու գովելի միասնութեամբ ու միաբանութեամբ մը: «Համազգեաց Ընկերութիւնը» հիմնուած էր 1846ին, Կ. Պոլիս, Մխիթարեան սան՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշեանի անգնահատելի նախաձեռնութեամբ: «Համազգեաց»ը կը քաջալերէին ու կը պաշտպանէին նոյնիսկ կաթողիկէ ամիրանները եւ ժողովրդական բազմութիւնները²³:

Հասունը մինչեւ իսկ նզովքներ արձակած եւ Պապին բանադրանքին թուղթ բերելու սպառնալիքներ ըրած է Համազգեացի ղեկավարներուն դէմ: Ուժեղ կերպով պայքարած է ո'չ միայն Վենետիկի Մխիթարեաններուն, այլեւ Անտոնեան եւ Զմամառեան հաստատութիւններու դէմ²⁴:

22. Այս մասին ամէնէն ճոխ ու ժամանակակից աղբիւրը դարձեալ կը մնայ երբեմնի Անտոնեան միաբան եւ այդ շրջանի պայքարներու շարժումին մէջ դտնուող՝ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Խմտ. Ազգապատում, Հտ. Գ., Երուսաղէմ, 1927, էջ 4182-4199, էջ 4308-4320 եւ էջ 5373-5375:

23. «Համազգեաց Ընկերութեան» մասին տե՛ս Զատագովութիւն Համազգեաց Ընկերութեամբ, Կ. Պոլիս, 1851, էջ 4 եւ 9-10 եւ ՍԱՖԱՐԵԱՆ Վ., Մկրտիչ Պեշիկթաշեան, Երևան, 1972:

24. Այս մասին Օրմանեանին հետ տեսնել նաեւ ԳԵՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ, Պատմութիւն Հայ Եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1913 եւ ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ ԼԵՒՈՆ, Համա-

Լրջամիտ մասնազէտ մը կը գրէ թէ Հասուն Պատրիարքը «Միայն մի սկզբունքի ծառայեց. այն է՝ ջնջել հայ կաթողիկէ համայնքին մէջ մնացած ազգային գոյմն ու ոգին...»²⁵:

Օրմանեան Սրբազան ցաւով կ'ամփոփէ իր վերջին խոհերը՝ Հասունի հասցուցած ազգային ու եկեղեցական վնասակար գործունէութեան վերաբերող. - Հասուն «Հասարակութեան ներքին ոգին, միութիւնն ու զօրութիւնը, յարգն ու վարկը նուազեցուց, Համազգեաց Ընկերութիւնը քայքայեց, Միխրաբեան Միաբանութեան արդիւնաւորութիւնը արգիլեց, Անտոնեան Միաբանութեան դէմ պայքարեցաւ, գէշ աղէկ կաթողիկոսական արտօնութիւնները ջնջեց, կաթողիկոսութիւնը ազգային զգացումէ օտարացուց, մէկ խօսքով՝ իրեն յանձնուած հասարակութիւնը ստորնացուց...: Մեծ կը կարծեմք մեմք Հասունեանի գործած վնասները»²⁶:

Հասուն, Միաբանութիւններու Հանդէպ շատ խիստ ընթացք բռներ էր, որովհետեւ «Այդ Միաբանութեանց մէջ կը տեսնէր իր դիտումը խափանող ոյժ մը, եւ ամէն կերպերով ամառնեցաւ անոնց դէմ, եթէ հնար ըլլայ ջնջելու չափ, կամ գոնէ անոնց ազդեցութիւնը իսպառապաւ խափանել: Երեւ Միաբանութիւններն ալ, Անտոնեանը եւ կրկին Միխրաբեանները, քեպտո գանձաւան աստիճաններով, քայց միշտ հայկական կեանքէ ներշնչեալ գործունէութիւն մը կը պարզէին ազգին մէջ, զոր չէր կրնար անտարբեր աչքով տեսնել կաթողիկոսութիւնը մինչեւ լատինականութիւն մղելու զինուած անձ մը»²⁷:

«Անտոնեանք, Միխրաբեանների հետ, ազգային ուղղութեան պաշտպաններն էին Հասունեան վեների ժամանակ...: Միխրաբեանք միայն անհատաբար էին մասնակցում այս խրնդրին. նոքա էլ ետ կացան, երբ Վատիկանի պաշտպանութեամբ, Հասունը յաղթող հանդիսացաւ»²⁸:

Հասունի ազգային հասկացողութեան դէմ տարած խռովիչ ու խառնակիչ պայքարը տեսց տարիներ:

պատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Պէյրութ, 1972, էջ 390-394: Հասունի վնասակար գործունէութեան մասին տեսնել յատկապէս ԱՍԿԻՐԵԱՆ Յ., Հասունեան քաղաքականութիւն, Տիգրիս, 1868 եւ ԶՕ-ՊԱՆԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, Մկրտիչ Պէշկեքաշլեանի կեանքն ու գործը, Փարիզ, 1907, էջ 149-210:

25. ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐԱԶԵԱՅ, Հայոց անձնանունների բառարան, Հտ. Ա., Երևան, 1942, էջ 177-178:

26. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., Ազգապատում, Հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 4500-4501:

27. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., Ազգապատում, Հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 4501-4502:

28. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ., Մաղաքիա Արք. Օրմանեան եւ կաթողիկոսական ընտրութիւն, Բ. տիպ, Թիֆլիս, 1911, էջ 9:

Մինչեւ 1864 թուականը, Անտոնեան Մաբանութիւնը, ընդհանրապէս, զնահատելի աշխատանք կատարած էր ընդհանուր հայութեան եւ հայ կաթողիկէ համայնքին ի նպաստ, մինչեւ իսկ իր միաբաններէն երեք հոգի պատրիարք ընտրուած էին Հայ Կաթողիկէ Համայնքին:

Ցաւալի երեւոյթ է իսկապէս որ Անտոնեան Միաբանութեան ներքին տագնապնները, դժուարութիւնները եւ հուսկ Հասունեան եւ Հակահասունեան կրքոտ ու երկար բանակռիւները, 1871ին, Անտոնեան միաբանները առաջնորդեցին եկեղեցական բաժանումի եւ ապա Միաբանութեան վերջնական շիջումին²⁹:

Ի վերջոյ, Անտոնեան Միաբանութիւնը երբ սկսաւ ճնշումներ ստանալ Վատիկանէն եւ երբ (1870ի Մարտին) լատին եպիսկոպոս մը այցելու կամ վարիչ նշանակուեցաւ Հռոմի իրենց վանքին, Անտոնեան վանականները ընդվզեցան ու մերժեցին: Հերթաբար ալ, միաբանները եւ աշակերտները դադարաբար Հռոմէն մեկնեցան Կ. Պոլիս³⁰:

Այս պատմական հանգրուանին էր որ, Անտոնեան վանականներու միաբանական վիճակը սկսաւ տկարանալ. եւ երբ Հռոմի մէջ տեղի ունեցած անցքերը, այսինքն երբ Միաբանութեան Աբբահայրը պաշտօնանկ եղաւ եւ երբ լատին մը իրենց վրայ այցելու կամ մեծաւոր նշանակուեցաւ՝ Անտոնեանները իրենց դիրքը յայտնապէս որոշեցին ու մերժեցին կատարուածը: Վատիկան, իսկոյն Անտոնեան Հայ Միաբանութեան անունը ջնջեց պաշտօնական իր ցուցակէն: Անկէ ետք Միաբանութեան անունը Վատիկանի կողմէ չվերանորոգեցաւ երբեք, նոյնիսկ եթէ քանի մը փորձեր եղան մերձեցումի մը՝ յարաբերութիւններու ճամբով³¹:

Հայր Մաղաքիա Օրմանեան, Կ. Պոլսոյ իր միաբաններուն կողմէ, դրկուեցաւ Հռոմ՝ իրենց կալուածները վաճառելու նպատակով: Իր առաքելութիւնը կատարելէն անմիջապէս յետոյ, Օրմանեան 1876ին վերջնականօրէն լքեց Հռոմը, վերադառնալով Կ. Պոլիս³²:

29. «Հակահասունեան Շարժում»ի մասին տե՛ս ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 4307-4311:

30. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 4311-4313:

31. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 4502 եւ 5375:

32. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 4350-4351 եւ PETROWICZ GREGOIRE, *Origine dei Monaci Antoniani Armeni*, նշ. աշխ., էջ 148:

Անտոնեանները, Կ. Պոլսոյ մէջ, շարունակեցին իրենց վանական կեանքը, սակայն սերունդը սկսաւ աստիճանաբար տկարանալ եւ թուական գետնի վրայ նուազիլ՝ անստուգութեան մատնելով իրենց ապագան ու շարունակութիւնը: Զկրցան վերաշխուժանալ: 1885ին, Վատիկանէն նամակ մը եկած էր Կ. Պոլսոյ Առաքելական Նուխիկին, որ մերժուած է Անտոնեան Միաբանութեան վերընդունումը կամ վերակենդանացումը³³:

Այսպէս, Անտոնեան Հայ Միաբանութիւնը զո՛հ գնաց Հասունի շղթայազերծած կրքոտ պայքարին եւ աստիճանաբար հասաւ իր փակումին:

Աղբիւրէ մը կ'իմանանք թէ 1925 թուականին եւ Հասունեան մրրիկէն վերապրող Անտոնեան վերջին չորս Հայրերը՝ Բարսեղ Զոտույեան, Սահակ Սրապեան, Վարդան Գարազաշ եւ Քիլճեան Վարդապետները կը ձուլուին Զմմառեան Միաբանութեան մէջ³⁴:

Այս վերջին քայլով՝ Անտոնեան Միաբանութիւնը, երկուհարիւր տարիներ ապրելէ յետոյ, վերջնականօրէն սուղուեցաւ պատմութեան գիրկը, իր հետ տանելով մարդկային, ազգային ու եկեղեցական ծանր նուաստացումներ, որոնց երեւոյթը, ի վերջոյ, հայ եւ լատին եկեղեցական պատմութեան ամէնէն տխրահուշակ էջերէն մէկը կազմէ:

Հ. ՏԱՃԱՏ ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

33. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐԲ., Ազգապատում, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 4503 եւ 5375: ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ., Ամտոնեան Միաբանութեան առաջնութեանց մասին, նշ. աշխ., էջ 32:

34. Տե՛ս Զմմառու Տիրամօր Վանք, 1749-1999, Պէյրութ, էջ 23: Լիբանանի Զմմառի Հայ Վանքը հիմնուած է 1749 թուականին: Այս վանքի մասին, մանրամասն գիծերով, տե՛ս ԹԵՐԱՅԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ., Զմմառու Հայ Վանքը, 1749-1949, Պէյրութ, 1949: ԿՐԱՆԵԱՆ ՀԱՅՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ, Զմմառ դարբերու ընթացքին, Պէյրութ, 1979 եւ ԹԵՐԱՅԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԱԿ., Զմմառեան Կաթողիկոսական Միաբանութիւնը, Զմմառ-Պէյրութ, 1983: